Bosnien

– ett islamiskt kulturarv i Europa

Föremål från Zemaljski muzej, Sarajevo

Redaktör Karin Ådahl

Medelhavsmuseet • Stockholm

Kat nr 14

Innehåll

Förord
Thommy Svensson 5

Bosnien Hercegovinas national-
museum 1888-1999
Dr. Đenana Buturovic 7

Bosniens osmanska kulturarv
– islamisk konst i Europa
Karin Ådahl 13

Det islamiska arvet i konsten
i Bosnien-Hercegovina
Mirza Hasan Ćeman 17

Katalog 29

Ett varmt tack till

Projektet Kulturarv för alla
SIDA
Statens kulturråd
Svenska Institutet
Peter och Birgitta Celsings stiftelse
för bidrag, som gjort utställningen möjlig

SWEDINT
som transporterat föremålen från Bosnien till Sverige

Stiftelsen Kulturarv utan Gränser
Svenska ambassaden i Sarajevo
för gott och värdefullt samarbete

Medarbetare i utställningen

Svetlana Bajic, Zemaljski muzej, föremålsurval
Lebiba Džeko, Zemaljski muzej, föremålsurval

Johan Mårtelius, expert
Jan Polasek, formgivning
Sanja Polić, assistent
Matz Ridderström, information och marknadsföring
Birgitta Strömbäck, expert
Jan Tollefelt, tekniker
Karin Ådahl, producent och utställningskommissarie

Katalogredaktör: Karin Ådahl
Formgivning: Inger Kåberg & Lina Kåberg
Översättnare: Lejla Čengić & Vesna Čengić
Foto: Zemaljski muzej
Omslag: Kaftan, 1800-talet, Zemaljski muzej
Dörr, 1800-talet, Zemaljski muzej

© Medelhavsmuseet och författarna, 1999
Tryck Centraltryckeriet Borås, 1999
ISBN 91-

Förord

Världen är inte alltid vad den synes vara. Få förutsåg det ohyggliga sätt på vilket de latenta konflikterna i det vi till nyligen kallade Jugoslavien väcktes till liv efter kommunismens och statssocialismens sammanbrott. Det åtföljande kriget i Bosnien-Hercegovina väckte starka känslor runtom i Europa och resulterade i en ny insikt om de spänningar som under århundraden präglat den politiska situationen och den politiska kulturen på Balkan. När vi i svenska media dag för dag följde händelserna, förmedlades också nya kunskaper om människor och förhållanden som tidigare varit okända för oss. Få visste att islam varit en levande religion i Bosnien-Hercegovina under mer än femhundra år och att den här formats till en västerländsk religion vid sidan av andra religioner i Europa.

Mänskligt och materiellt är Bosnien svårt sargat. Men även här går livet vidare, ofta med nästan ofattbar styrka. Det svenska deltagandet i återuppbyggnaden av Bosnien-Hercegovina och de många bosnier och bosniaker som idag lever i Sverige har fört oss närmare varandra. Ändå präglas ännu våra kontakter av det ofullständiga perspektiv på bosnisk kultur som förmedlades under kriget.

Mot denna bakgrund känns det angeläget att få ge ytterligare perspektiv på ett land och en kultur som är litet kända hos oss och få lyfta fram ett kulturarv, som har förvaltats med kärlek och respekt för de egna traditionerna. Det är ett arv format såväl ur religionen och islams etik som den lokala särarten i konst, arkitektur och estetik med rötter i kulturmötena i området under århundraden.

Den utställning som nu visas på Medelhavsmuseet med föremål från Zemaljski muzej i Sarajevo och om den osmanska arkitekturtraditionen i Bosnien-Hercegovina,

avser att öka medvetandet om att islam också är en europeisk religion och att bosniakernas kultur är en del av det europeiska kulturarvet. Utställningen har vuxit fram ur det svenska engagemanget i Bosnien och de nya kontakterna mellan våra länder. Det har möjliggjorts genom det svenska stödet till Zemaljski muzej genom Stiftelsen Kulturarv utan Gränser samt det svenska restaurerings-projektet i Maglaj. Till dessa och Zemaljski muzej, som ställt föremålen till vårt förfogande, riktas ett varmt tack.

Vi vill också framföra ett varmt tack till projektet Kulturarv för alla, SIDA, Statens kulturråd, Svenska Institutet och Peter och Birgitta Celsings stiftelse, som med ekonomiskt stöd gjort detta utställningsprojekt möjligt, samt till SWEDINT som transporterat föremålen från Bosnien till Sverige.

Medelhavsmuseet, som sedan 1999 ingår i Statens Museer för Världskultur, har ett självklart intresse för denna del av medelhavsområdet och det islamiska kulturarvet i Europa. Det är ett intresse som står i samklang med de intentioner som kommer att prägla arbetet inom landets nya museiorganisation för världens kulturer. Utställningen har tillkommit på initiativ av förste intendent Karin Ådahl, utställningens producent och kommissarie, i samarbete med professor Johan Mårtelius. Det är glädjande att andra museer runtom i Sverige har visat stort intresse för utställningen, liksom museer i Norge och Finland. Utställningen kommer i februari 2000 att fortsätta till vårt museum i Göteborg och därefter visas från söder till norr i Sverige, innan den fortsätter till våra nordiska grannländer.

Göteborg i september 1999

Överintendent Thommy Svensson
Statens Museer för Världskultur

Bosnien Hercegovinas nationalmuseum 1888-1999

Dr. Đenana Buturovic´

Zemaljski muzej grundades den första februari 1888. Redan i början av 1800-talet hade tankar på skapandet av ett nationalmuseum uppkommit, en idé, som ursprungligen anses ha kommit från franciskanermunken Ivan Frane Jukic´. I slutet av 1800-talet kände man ett starkt behov av en "vetenskapsinstitution, som samtidigt skulle kunna ha funktionen som nationalmuseum, vetenskapligt centrum och högskola."

I samband med den österrikisk-ungerska ockupationen av Bosnien-Hercegovina ökade intresset för landet och dess natur- och kulturtillgångar, särskilt hos de österrikiska vetenskapsmännen. Detta fick som följd att betydelsefulla delar av kulturarvet fördes ut ur Bosnien-Hercegovina, vilket påverkade myndigheternas beslut om grundandet av ett museum. År 1908 började det nuvarande *Zemaljski muzej* byggas, bestående av fyra monumentala paviljonger, till vilka museimaterialet flyttades 1913. Museets byggnader i nyrenässans utgör idag i sig själva ett viktigt kulturmonument.

När samlingarna inrymdes i de nya byggnaderna skapades moderna arkeologiska, etnologiska och naturvetenskapliga utställningar. *Zemaljski muzej* har sedan grundandet varit en sammansatt institution och byggnaderna är därför utförda med tanke på de olika verksamhetsgrenarnas behov. I komplexet ingår även idag en arkeologisk, en etnologisk och en naturvetenskaplig avdelning. I den fjärde byggnaden finns bibliotek och administrativa utrymmen.

Redan under museets första utvecklingsfas under den österrikisk-ungerska perioden, kunde museet uppvisa goda resultat när det gällde insamling av material,

Foto från invigningen av Zemaljski muzej 1913.
Etnologiska laboratoriets fototek, Franco Topics samling.

arbete med samlingarna, bevarandet av kulturarvet och i det naturvetenskapliga arbetet. Arkeologi och naturvetenskap uppmärksammades mest, i likhet med de vetenskapliga riktlinjerna i Europa. I *Zemaljski muzejs* historia är denna period känd som en period av vetenskapliga upptäckter, både inom forskningen och i det museala arbetet.

Fram till första världskriget var institutionen centrum för landets kulturliv. Redan 1889 började museet ge ut den årliga publikationen *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (Nyheter från Bosnien- Hercegovinas Nationalmuseum). Museet gav även ut *Glasnik* i en utgåva publicerad i Wien under namnet Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina (1893-1961), senare Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums utgivna i tre volymer mellan 1971 och 1980. (Archäologie, Volkskunde, Naturwissenschaft). Den

Flygbild över Zemaljski muzej före kriget 1992.

regelbundna utgivningen av *Glasnik* avbröts för första gången mellan 1992 och 1995, under angreppet på Bosnien-Hercegovina och kriget i landet.

Under den österrikisk-ungerska perioden deltog *Zemaljski muzej* i flera utställningar i större städer i den österrikisk-ungerska monarkin; i Wien, Budapest, Zagreb, Timisoara och även i världsutställningarna i Bryssel 1897 och Paris 1900. Inte minst viktiga var två evenemang i Sarajevo, den arkeologiska kongressen 1894 och den ornitologiska kongressen 1899. Efter en period av stagnation i museets utveckling mellan de två världskrigen, med endast ett fåtal nyheter såsom grundandet av den tidiga medeltidsamlingen, följde en svår period under andra världskriget (1941-1945).

Under de två världskrigen, båda varade i fyra år, liksom kriget 1992-96, har *dock Zemaljski Muzej* framgångsrikt överlevt och har med sina publikationer och analyser lyckats vittna om hur

arbetet bedrivits även under dessa mycket svåra förhållanden. Efter drygt ett halvårs arbete i förråd, utställningssalar och konserveringsateljéer, var museet i slutet av 40-talet tillbaka i sitt förkrigstillstånd, och föremålen åter på sina ursprungliga platser i utställningarna och i förråden.

I det Jugoslavien, som bildades efter andra världskriget, och i delrepubliken Bosnien-Hercegovina, erkändes museet som en mycket viktig vetenskaplig och kulturell institution. Tack vare fältarbete och utgrävningar och genom det naturvetenskapliga och museala arbetet, har man fått bättre möjligheter att utveckla både permanenta och temporära utställningar.

Bland de permanenta utställningarna märks speciellt "Böndernas liv och kultur i Bosnien-Hercegovina" i museets etnologiska avdelning, "Bosnien-Hercegovina under medeltiden" i den arkeologiska avdelningen (1978), " Bosnien-Hercegovinas geologiska historia" (1971), och "Världens hovdjur" i den naturvetenskapliga avdelningen. Bland de temporära utställningarna har två utställningar fått speciell uppmärksamhet och även visats runt om i världen: "De gamla gravstenarnas konst", om de för Bosniens karakteristiska *stećak,* mellan 1965 till 1975 och "Broderi och smycken i Bosnien-Hercegovina" mellan 1973 till 1987. Under perioden 1975 till 1980, renoverade man museets alla paviljonger. I samband med renoveringen installerades centralvärme och man gjorde ombyggnader av arbetsutrymmen, förvaringsutrymmen, utställningslokaler och verkstäder. Museet fick även en modernare utrustning.

Förberedelserna inför hundraårsjubileet 1988 av grundandet av *Zemaljski muzej* präglade hela 1980-talet. Samtidigt introducerades museets vetenskapsmän i vetenskapsprogram, s.k. "Samhällets mål" (1985) och man påbörjade speciella program inom ämnena arkeologi, etnologi, etnomusikologi, folklore (där *Zemaljski muzej* inte bara representerar museerna utan också i Bosnien-Hercegovina icke existerande institutioner), och naturvetenskap (1986).

Kunskaper, som har samlats under en följd av år genom fältarbete och forskning, är redovisade i olika former, främst genom utställningarnas utformning. I detta syfte har speciellt två av våra utställningar tillkommit: "Bosnien-Hercegovina under förhistorien" och "Bosnien-Hercegovina under antiken" i arkeologiska avdelningen och "Skogar i Bosnien-Hercegovina" och "Exotiska samlingar" i den naturvetenskapliga avdelningen. Man publicerade dock bara de första volymerna i ett vetenskapliga arbete. Hit räknas sju band av Arkeologiskt lexikon över Bosnien-Hercegovina (1988) i en imponerande utgåva och volymen "Hundraårsjubileet av *Zemaljski muzej* i Bosnien Hercegovina 1888-1988", med bidrag från många medarbetare.

Hundraårsjubileet utmärktes även av specialutgåvor av *Glasnik* och vetenskapsevengemang med publicerade resultat. Man publicerade två vetenskapsprojekt från de ovan nämnda "Samhällets mål": "Historiens muntliga berättelser" av Vlajko Palavestra (1991) och "Bosniskt-muslimskt muntligt epos" av denna texts författare. Manuskriptet räddades från tidningen *Oslobodjenjes* brinnande redaktionsbyggnad mitt under kriget 1992. Vid årsskiftet 1991-92 gavs boken "*Pod kod Bugojna* – Det centrala Bosniens brons- och järnålderssamhälle "(band nr 1), ut av författaren Borivoje Čovic´.

Det vetenskapliga projektet "Samhällets mål" möjliggjorde insatser för en förnyelse i de anställdas arbetsvillkor och utbildning. Tillsammans med Bosnien-Hercegovinas Vetenskapsakademi grundades också utbildningsinstitutioner för etnologi, arkeologi och konsthistoria. Förverkligandet av den sista av dessa institutioner stoppades av krigsutbrottet.

Kriget 1992 innebar att museiarbetets utveckling avstannade. *Zemaljski muzej* var som institution

oförberett på kriget. Det speciella i bakgrunden till kriget 1992-1995 och angreppet på Bosnien-Hercegovina, var att landet omedelbart före kriget hade blivit godkänd medlem av Förenta nationerna. Alla de händelserna återspeglades i vår institution. *Zemaljski muzej* råkade ligga på en plats som var av mycket stor betydelse både för angriparen och försvaret och *Zemaljski muzej* var en ständig måltavla under kriget på grund av sin position nära försvarslinjen. En av de många svårigheterna för museet var också att många av de anställda flydde under kriget. Av de 96 anställda före kriget var i slutet av första krigsåret bara 31 anställda kvar. Av de 31 var 17 kvar vid museet vid krigets slut. Under kriget kunde man dock anställa ny personal. Museet tvingades också byta museichef under krigsperioden.

Maj och juni 1992 var viktiga månader i Bosnien-Hercegovinas historia, och även i museets historia. Under de månaderna kunde inte ens de trognaste bland de anställda komma till sitt arbete på grund av de hårda beskjutningarna. Under maj och juni månad hände det att museet var utan sina anställda upp till 14 dagar i rad, om man inte räknar de av de anställda, som valde att *bo* i museet under dessa veckor, främst ensamstående personer eller personer vilkas familjer inte var kvar i Sarajevo. Dessa personer kom att spela en stor roll i arbetet för att rädda museets skatter och byggnader.

Museets byggnader skadades mycket hårt under kriget och många granater av olika kaliber träffade direkt byggnadens yta. Alla takytor och fasader skadades och alla ytor av glas som fönster och takfönster förstördes totalt. Skadorna på taket orsakade de övriga skadorna på museets alla fyra byggnader som skador på innerväggar, putsade och målade ytor, hyllor i metall, glas och trä och kontorsmaterial. Regn och höga fukthalter i luften skadade installationerna för vatten, elektricitet, telefon och centralvärme. Många av dessa är ännu i dag ur funktion. Redan under det pågående kriget försökte man skydda museets byggnader och föremål så mycket som var möjligt, i huvudsak genom förebyggande åtgärder. Idag är möjligheterna till restaureringsåtgärder betydligt förbättrade tack vare donationer från Europa. Processen är dock långsam, i takt med den hjälp, som kommer till museet.

Redan i början av kriget började emellertid hjälpinsatserna för museet och man får inte heller glömma de många privatpersoner som, förutom museets egen personal, engagerade sig för att rädda museet. Krigsåren 1992-1993, i början av kriget, kom hjälpen huvudsakligen från Sarajevos stadsråd i form av PVC-folie, virke, spik, osv. och delvis från Staben för skydd av kulturmonument. Hjälp kom även från Marindvors militär-och civilförsvarsorganisationer, som hjälpte museet att evakuera samlingarna till säkrare platser i slutet av 1994 och i början av 1995.

Tack vare organisationen Bosnia-Hercegovina Heritage Rescue och dess direktör dr. Marian Wenzel har museet fått hjälp i form av utrustning, material och pengar sedan 1994 och fram till idag. Marian Wenzel var den första utländska expert som besökte museet, i maj 1993.

Under hösten1996 kom hjälp från UNESCO för reparation av taket och nya fönster. Hjälp till nya fönster kom också från Institutet för stadens utveckling. UNESCO finansierade även utgivningen av tre nummer av *Glasnik* (Sarajevo 1996) med bidrag från Bosnien-Hercegovinas Ministerium för utbildning, vetenskap, kultur och idrott och Internationellt centrum för fred. Betydande bidrag har även kommit från den schweiziska museiorganisationen, schweiziska ICOM och Nationalmuseet i Zürich liksom från Norsk Folkemuseum i Oslo i form av utrustning och material. Donationer har ofta kommit även från SOROS Foundation, som upprättat ett kontor i Sarajevo.

I akuta situationer har även SDA:s Kulturråd, Internationellt center för fred och Det bosniakiska institutet i

Zürich hjälpt museet.

Samtidigt har vi fått och får en mycket välorganiserad hjälp av Stiftelsen Kulturarv utan Gränser, under ledning av dess ordförande f. riksantikvarien Margareta Biörnstad, i samarbete med svenska institutioner bl.a. Naturhistoriska museet och Medelhavsmuseet i Stockholm. Stiftelsen har dessutom finansierat längre praktikperioder i Sverige för personal från *Zemaljski muzej* och museets direktör har varit stiftelsens gäst i Sverige. Den svenska hjälpen har bestått av utrustning för avfuktning, skadedjursbekämpning och konservering, reparation av innertak och montrar i den naturhistoriska avdelningen. I årets insatser ingår fortsatt hjälp med utrustning och förbrukningsmaterial för uppordningsarbetet på museet och fortsatta reparationer av den naturhistoriska paviljongen.

En intressant form av hjälp kommer för närvarande från Englands botaniska trädgårdar och dr Max Wallters, med återskapandet av vår botaniska trädgård som mål.

Trots alla krigsskador är *Zemaljski muzejs* största problem idag dess oklara institutionella ställning inom staten Bosnien–Hercegovina. För närvarande har finansieringen av museet övertagits av kantonen Sarajevo i form av s.k. "lån". Ministeriet för utbildning, vetenskap, kultur och idrott finansierar delar av arbetet, speciellt de två basutställningarna i den arkeologiska och den etnologiska avdelningen.

Zemaljski muzej driver idag ett eget restaureringsprojekt finansierat av Ministerrådet. För att projektet skall kunna genomföras krävs 9 miljoner DM. Vårt mål är att återge museet alla de funktioner som det hade före kriget och samtidigt modernisera det.

Även om museet ännu inte är helt i stånd att ta emot besökare, har man öppnat museet för publiken tre dagar i veckan. Intresset för museet är särskilt stort bland de unga och bland utländska besökare.

Dr. Đenana Butorović är chef för Zemaljski muzej

Översättning Lejla Čengić

Bosniens osmanska kulturarv – islamisk konst i Europa

Karin Ådahl

I Bosnien möts öst och väst i en Orientens yttersta utpost mot väst, där moskéerna med sina minareter, madrasor, basarer och bad nu ligger som lysande delar av en mosaik, inlagda i den i övrigt helt västerländska stadsbilden. Kulturblandningen är påtaglig och upplevelsen att en söndagmorgon i Sarajevo samtidigt höra kyrkornas klockklang och det melodiska böne-utropet från moskéerna sällsam och stark.

I århundraden har människor av olika etniskt ursprung och med olika religionstillhörighet levt tillsammans i det som idag är Bosnien-Hercegovina och format en kultur, som i första hand är en centraleuropeisk balkankultur men också med en tydlig orientalisk, islamisk karaktär. Idag är denna kultur åter en viktig del av landets identitet, än mer betydelsefull efter de svåra tider Bosnien-Hercegovina har genomlidit.

När kriget i Bosnien-Hercegovina bröt ut 1992 väcktes västvärldens uppmärksamhet återigen för de komplicerade etniska och religiösa förhållanden, som råder på Balkan och i synnerhet i det forna Jugoslavien. Många skulle först nu komma att inse att islam är en levande religion även i Europa, och det inte enbart i Turkiets europiska områden utan även i Bulgarien, Albanien och så långt i väst som i Bosnien-Hercegovina, ett land som som sedan århundraden fungerat i nära kontakt med Orienten men även med Italien, Ungern, Österrike och via dessa länder med Mellaneuropa i övrigt.

Interiör från etnografiska avdelningens utställning.

Under den tid, som följde på osmanernas erövring av Bosnien 1463 blev islam den största religionen. Ett osmanskt, islamiskt inflytande fanns redan under tidigare århundraden men nu medförde den osmanska överhögheten en islamiseringsprocess, där de nya osmanska undersåtarna konverterade, av övertygelse men i hög grad också av politiska och praktiska skäl. De nya muslimerna var bosnier och inte turkar, som endast i begränsad omfattning invandrade i Bosnien-Hercegovina för att bosätta sig där. Däremot kom många bosnier att verka i viktiga funktioner i olika delar av det osmanska imperiet.

1500-talet dominerades av den lysande sultanen Suleyman den store och innebar en storhetstid för den osmanska kulturen och konsten. I Bosnien utvecklades nu, under det osmanska inflytandet, en ny karaktär i den lokala konsttraditionen. I en lång process skapades ett nytt formspråk i dekor och ornament, i bruksföremålens utformning och i dräkternas skärning, i broderikonsten och i mattillverkningen. Detta skedde inte minst i den nya miljö som uppstod genom det religiösa livet kring moskén, i madrasan, den teologiska skolan och i de klassiska orientaliska basarkvarteren – *suqen* och den täckta *bezistan*.

De kristna, judiska och muslimska grupperna influerade även varandra lokalt i den samexistens, som karakteriserat Bosnien genom historien. Samtidigt utvecklades distinkta om än subtila skillnader mellan de olika gruppernas konstnärliga uttryck, i färger, dekorformer och ornamentik, ofta medvetet för att markera den egna identiteten.

Under fyrahundra år fungerade Bosniens samhälle och kulturer på dessa samlevnadsvillkor med en dominans av den osmanska, orientaliska kulturen fram till det osmanska väldets sönderfall och den österrikisk-ungerska annexionen av Bosnien. Utvecklingen riktades därefter i ökad utsträckning mot Centraleuropa vilket medförde ett starkare västerländskt inflytande i arkitektur och konst.

Fortfarande utövades islam och först med kommunismens genombrott skulle det religiösa livet och den islamiska kulturens villkor förändras. Muslimerna tvingades nu föra en undanskymd tillvaro men överlevde i en sekulariserad islam. Efter befrielsen från kommunismen och den nya självständigheten återtogs de religiösa byggnaderna i sina avsedda funktioner, restaurerades och fungerade åter som viktiga samlingsplatser och kulturella centra. Under kriget mot muslimerna i Bosnien blev därför också moskéerna ofta mål för angriparna och många moskéer förstördes så grundligt att de idag är helt jämnade med marken. Den berömda 1500-talsbron i Mostar, som förband den muslimska delen med stadens kroatiska kvarter, sprängdes.

Idag framstår islam och den islamiska kulturen som en betydande del av det nya, självständiga Bosnien-Hercegovinas identitet med islam i en västerländsk skepnad. Det är ett intressant faktum att islam därmed haft en kontinuerlig närvaro i Europa sedan 700-talet och att islam återuppstod i Bosnien i slutet av 1400-talet samtidigt som muslimerna år 1492 slutligt drevs ut från Spanien efter mer än sjuhundra års samexistens med kristna och judar. Under 900-1000-talet härskade dessutom en islamisk dynasti på Sicilien och i Syditalien etablerades samtidigt sultanatet Bari i Apulien på Italiens sydöstkust mot Adriatiska havet och med en geografisk närhet till Kroatien och Bosniens korta kustremsa.

I den moderna, i huvudsak västerländska miljön i Bosnien-Hercegovinas städer är det osmanska-islamiska kulturarvet, idag snarare benämnt bosniakiska, i arkitektur och konst bärare av en stark identitet och utgör en anknytning till det förflutna och en gemensam historia, livsformer och traditioner som i århundraden präglat vardagen och familjelivet. Museernas samlingar och utställningar av traditionell folkkonst har en naturlig funktion som ett synligt och tillgängligt

gemensamt kulturarv för dagens moderna människor i städerna men dräkter och föremål har också varit i bruk bland den lantbrukande befolkningen ända fram till kriget.

Ute i landet, där folkdräkterna regelbundet använts i många sammanhang och även utgjort en del av familjens eget kulturarv, bevarat genom generationer, slog kriget sönder strukturer och traditioner och det materiella arvet har skadats eller förstörts i sådan omfattning att dessa äldre traditioner kanske försvunnit för alltid.

Den mycket omfattande samlingen av folkdräkter från olika områden i Bosnien-Hercegovina, textilier, broderier, mattor, smycken, metallarbeten, keramik och träarbeten i Zemaljski muzej i Sarajevo har trots allt bevarats tack vare intendenternas och konservatorernas tunga och svåra, men hängivna, arbete. Under kriget lyckades de flytta hela samlingen ned i museets källare (museet saknar hissar!) och efter kriget har de med stor omsorg och stort kunnande återställt samlingarna i ursprungligt skick, ofta under mycket svåra förhållanden i kalla och fuktiga lokaler. Detta innebär att ett oersättligt kulturarv räddats och bevarats i museet och nu återigen kan visas i de återskapade interiörerna från traditionella bosniska familjehus.

Kat nr 41

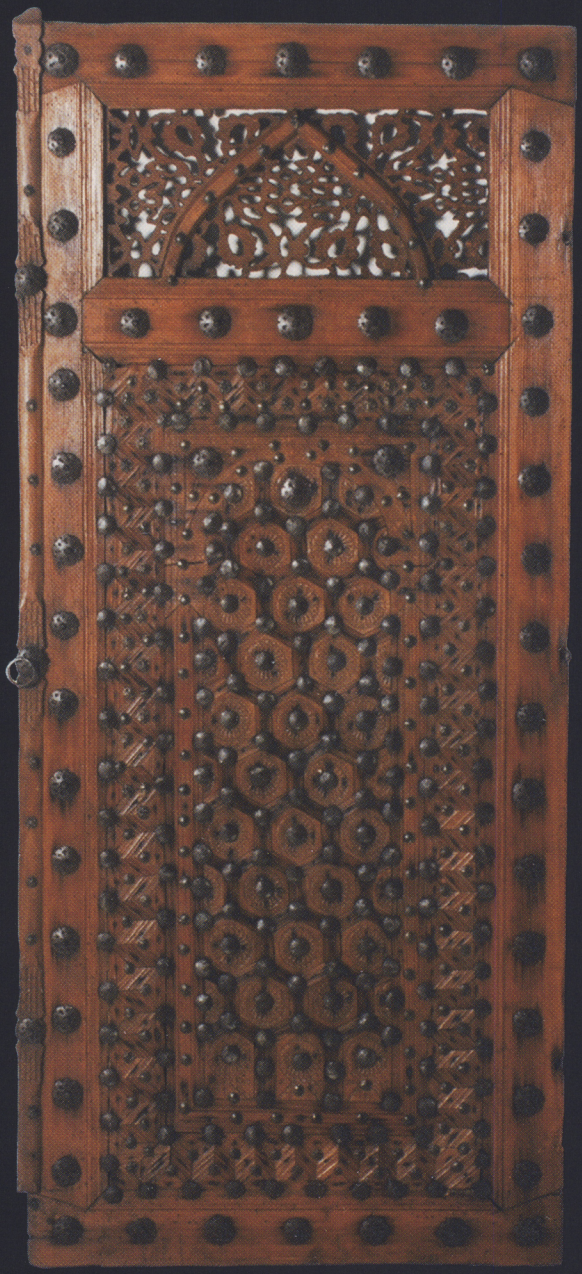

Kat nr 43

Det islamiska arvet i konsten i Bosnien-Hercegovina

Mirza Hasan Ćeman

Dalmatien, den gamla romerska provinsen på adriatiska havets östkust, har från antiken, under medeltiden och fram till våra dagar haft ett stormigt förflutet med många uppgångs- och nedgångsperioder. Under medeltiden betecknades provinsen till sin största del som kungariket Bosnien, blev från 1400-talets slut en osmansk-bosnisk provins och har de senaste 120 åren varit känd som Bosnien och Hercegovina. Detta område mellan två världar, den österländska och den västerländska civilisationen har karakteriserats av en blandning av influenser från olika politiska och ekonomiska system, av olika kulturer och stilar. Från väster kom arvet från den romerska antiken och senare från Venedig, och från öster spår av den bysantinska kulturens konst. Från 1400-talet kom en stark påverkan från den islamiska kulturen som därmed spreds in i västerlandet. De första influenserna från islamiskt område hade kommit redan på 1100-talet genom import av lyxföremål från handelscentra i Levanten, en import som skulle fortsätta även under osmansk tid, främst genom handeln med städerna på den adriatiska kusten. Det medeltida Bosnien utvecklades i skuggan av de östadriatiska städerna i Dalmatien.

Interiör från Zemaljski muzejs medeltidsavdelning med stecak.

Först under 1400-talet började Bosnien framträda med en egen statsapparat och ett eget rättssystem. Nu utvecklades järnproduktionen och utvinningen av

silver och guld, vilket ledde till en ökad handel och ett blomstrande hantverk och en export av bruks- och prydnadsföremål. Handelsförbindelserna gav en mångfald av influenser i konsten och i konsthantverket.

De osmanska erövringarna på Balkanhalvön under 1300- och 1400-talen omfattade först Bulgarien, Makedonien och Serbien och medförde en spridning av islam i dessa områden. Först 1463 inlemmades Bosnien i det osmanska väldet och 1482 erövrades även Hercegovina. Den osmanska erövringen skulle till en början få ödesdigra effekter på hantverket eftersom många hantverkare flydde till de adriatiska kuststäderna och förde med sig sina kunskaper dit. De hantverkare som stannade i Bosnien skulle fortsätta sitt arbete under de nya förhållanden, som nu rådde och för de nya kunderna.

En stor del av den inhemska feodala klassen konverterade till islam för att därigenom bevara sin ställning i samhället. Denna klass integrerades och blev en viktig faktor i den osmanska statliga och politiska ordningen. Samtidigt försökte man, mer eller mindre medvetet, bevara det egna kulturarvet. Smaken skulle dock förändras och de östliga stilarna tränga ut de äldre västerländska formerna, som till slut försvann nästan helt. Resultatet skulle bli en stilblandning, som förblivit karakteristisk för området.

Bosnien befann sig nu för första gången i sin historia under påverkan av en stor civilisation med en särpräglad kultur och starka traditioner. Till skillnad från de förhållanden som rådde under medeltiden, med en påverkan från omkringliggande områden, ingick Bosnien nu i det osmanska väldets militära och politiska ordning och i en organisatorisk struktur med klara estetiska och moraliska värderingar. Den inhemska befolkningen tog emot dessa värderingar och omformade dem men berikade dem också med sina egna. Den tolerans, som funnits i området redan före och under medeltiden fortsatte under den osmanska perioden. I de olika delarna av det osmanska Bosnien och Hercegovina utvecklades därför en intressant symbios mellan de ursprungliga folkgrupperna i området och de nya erövrarna från öster, som förde med sig en islamisk kultur. Bosniernas medvetande om det egna ursprunget var starkt samtidigt som man nu sökte sin andliga tillhörighet i islam. I det officiella livet kom detta att betyda att individen tillhörde islam, accepterade Koranen och det arabiska språket och religionens normer. Samtidigt var bosnierna medvetna om att de nu tillhörde det osmanska väldet och det osmanska samhällets värderingar och påbud. I den privata sfären försökte man dock bevara äldre seder och bruk.

Kat nr 56

Konst och kultur

I konst- och kulturlivet i Bosnien och Hercegovina kunde man nu urskilja tre olika områden, det officiella osmanska med en tydlig islamisk prägel, den inhemska kulturen och den kristna kulturen. De två senare hade ett komplicerat förhållande till varandra och även en speciell ställning i förhållande till den officiella osmanska kulturen.

Under 1500-talet började man lägga stor vikt vid uppförandet av offentliga byggnader även i Bosnien och Hercegovina. Byggnaderna präglades av den osmanska stilen eftersom den osmanska centralmakten eller religiösa institutioner – *vakuf* – stod bakom byggprojekten. Denna starka osmanska påverkan i arkitekturen, som skedde under ledning av osmanska byggmästare och deras lärlingar, skulle bestå även under 1600-talets första decennier för att därefter försvagas.

Bildkonst och måleri

I den islamiska konsten, med en stark respekt för islam som en monoteistisk lära, finns ett motstånd mot avbildningar av levande väsen i konsten, och måleri och skulptur är inte självständiga uttrycksformer utan underordnade andra konstformer. Måleriets främsta användning var som dekor i arkitekturen, på möbler och konstföremål och som illuminationer och illustrationer i böcker. De mest intressanta exemplen på bildkonst finner man därför i handskrifterna och i interiördekoren.

Respekten för religionens krav att undvika antropomorfa eller zoomorfa framställningar i konsten öppnade emellertid andra uttrycksområden för konstnärerna, inte minst i form av växtornament och geometrisk ornamentik. Karakteristiskt för den bosniska ornamentiken blev en förenkling av detaljerna och ett viss mått av schematisering vilket i sin tur ledde till en hög grad av abstraktion av former, mönster och motiv.

Till de mest kända freskmålningarna hör dekorationerna i Aladža-moskén i Foča från 1500-talet med florala motiv kombinerade med de klassiska osmanska dekorformerna "rumi" och "hatay". Även dekorationen i Ferhad-begovamoskén i Sarajevo hör till de mest intressanta.

Det verkar som om det, under 1700-talets andra hälft, fanns en målarverkstad i Sarajevo. Inskriptioner på gravstenar anger vissa personers sysselsättning som målare.

Bokmåleriet var mindre utvecklat men återfinns främst i utsmyckningen av koranen och följde där de osmanska traditionerna. Bokmåleriet är i det fallet resultatet av en lång konstnärlig tradition som genomgått många utvecklingsfaser av makt, konstnärlig smak och även kris i det osmanska

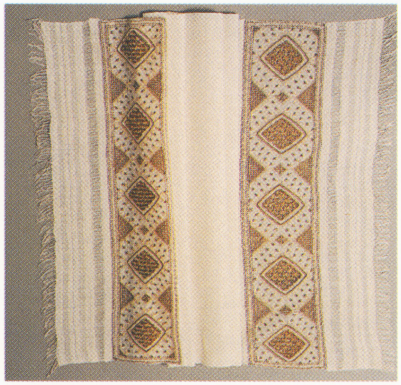

Kat nr 53

samhället. En framträdande egenskap i det osmanskt influerade bosniska miniatyrmåleriet var känslan för komposition och ornamentala motiv och en speciell färghållning. Figurativa motiv från den osmanska perioden är mycket sällsynta i Bosnien och Hercegovina.

Bosniska miniatyrkonstnärer verksamma i Istanbul tycks däremot ha gjort viktiga insatser i det osmanska miniatyrmåleriet under 1500-talet och förde där även in influenser från medeltida bosniska illuminationer. Osman Nakaš och den kände Nasuh Matrakči Visokavi är två av de åtta konstnärer som nämns som verksamma i sultanens hovskola i Istanbul under 1500-talet. Osman Nakaš medverkade i det stora verket Hünernama från 1577 och Nasuh Matrakči är känd för sina topografiska målningar av det osmanska väldets största städer. Historiska källor knyter dessa två konstnärer till den lilla staden Visoko 30 km norr om Sarajevo. I närheten av Visoko ligger resterna av S:t Nikola-kyrkan som enligt vissa källor var de första bosniska kungarnas kröningskyrka. Kanske var de två bosniska konstnärerna upplärda i en äldre hovtradition, fortfarande levande i Visoko? Idag har vi ännu inte något svar på den frågan.

Även moderna konstverk från 1900-talet är av intresse eftersom den islamiska traditionen där blandas med västerländska principer.

Konsthantverket

Guld- och silversmide

Bosnien har relativt rika geologiska förekomster av ädla metaller som silver och guld och dessutom rika järnförekomster. Exploateringen av dessa metaller gav de medeltida härskarna en bas för den politiska verksamheten och bidrog därmed till grundandet av

Kat nr 27

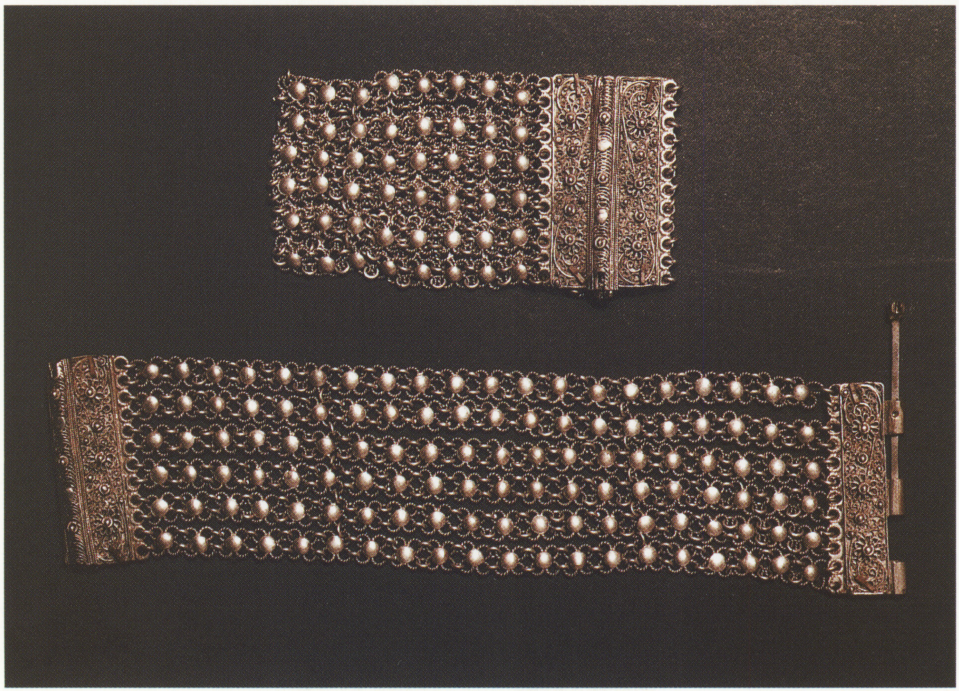

Kat nr 25

Kat nr 26

Kat nr 20

staten Bosnien och dess monetära aktiviteter. Metallutvinningen ledde även till olika slags hantverk som tillverkning av vapen, verktyg, hushållsföremål och smycken. Metallhantverkarnas verksamhet är ännu otillräckligt utforskad och deras relation till den adriatiska kustens hantverksskrån i städerna Dubrovnik, Zadar, Split och Kotor, och även Venedig, är inte känd.

Den osmanska erövringen av Bosnien och Hercegovina medförde en utveckling av metallhantverket och duktiga mästare med olika religiös tillhörighet var verksamma i de bosniska städerna. Under 1500-talet kom även sefardiska judar. Speciellt judarna från Spanien förde med sig ett nytt hantverkskunnande med ett islamiskt formspråk i ornamentiken och i de estetiska uttrycksformerna, vilket kunde märkas särskilt i verkstäderna i Sarajevo. Ur symbiosen mellan traditioner, konststilar och tekniker skapades under den osmanska perioden ett specifikt bosniskt guldsmide och metallhantverk som förenade äldre inhemska medeltida motiv med de nya orientaliska influenserna men även från 1600-talet ett inflytande från barockstilarna vid adriatiska kusten. Speciellt utvecklades guldsmidet och filigrantekniken i det silver- och guldsmide, som utfördes främst av kristna konstnärer. Filigranarbeten benämndes därför ofta "klosterarbeten". De kristna konstnärerna lånade ornamentala motiv från det islamiska arvet och kunde därmed även få kunder bland muslimerna i Bosnien och Hercegovina. På samma sätt försökte de även dra till sig kunder från den judiska befolkningen.

Metallhantverk

Metallbearbetningen var en viktig verksamhet under den osmanska tiden i Bosnien och Hercegovina. Den grundade sig på medeltida erfarenheter av utvinningen av järn, silver, bly och guld. Dessa erfarenheter berikades med influenserna och kunskaperna från öst och användningen av de nya metallerna koppar och tenn. De osmanska turkarna förde med sig nya metoder i metallhantverket och nya tekniker i utsmyckningen av föremålen med orientaliska, islamiska och osmanska ornamentala motiv. Till de nya teknikerna hörde repoussé i silver och bronsplåt, gravering, inkrustrering och filigran, som fick en speciell popularitet i utsmyckningen av vapnen. Inkrustrering, som innebär att silver eller guld läggs in i mönster i andra material som stål, brons, trä eller elfenben, visade en intressant blandning av influenser från olika kulturer och med en ornamental repertoar från olika stilepoker.

Vapnen var mycket värdefulla och eftersökta. De exporterades och importerades såväl hela som i delar och utgjorde ofta värdefulla gåvor vid viktiga tillfällen. Man kunde också byta vapen vid ett fredsundertecknande eller vid utbyte av fångar. Dekorerade vapen kunde därför vara "i omlopp" i politiskt, ekonomiskt och kulturellt skilda områden på Balkan. Därmed spreds det tekniska kunnandet och även den rika ornamentala repertoaren. Det är därför inte förvånande att finna islamiska motiv på vapen tillverkade t ex i Venedig eller i städer i Dalmatien.

"Kalla" vapen, framförallt korta knivar och mindre sablar av högsta kvalitet tillverkades i hela det osmanska riket. I Bosnien och Hercegovina fanns en minutiös och noggrann tillverkning i Travnik, Foča och Kreševo. Eldvapen av olika storlek och med varierande utsmyckning tillverkades speciellt i Foča och Fojnica. Travnik, Mostar och Sarajevo var alla centra för omfattande hantverk med en användning av olika tekniker i utsmyckningen, framförallt gravering och inristning. De mest kända hantverkarna och guldsmederna kom från Sarajevo, Foča, Banja Luka, Mostar, Čajniče och Fojnica.

Trä

Förutom att trä var ett viktigt byggmaterial användes det även i inredningar i

form av funktionella, inbyggda väggskåp, för väggpaneler och fönsterluckor, liksom för möbler. Även mihraber (bönenischer), minbarer (predikstolar) och mahfil (koranstöd) tillverkades av trä. Ofta kombinerades träinredningen och föremålen med beslag och dekorativa element av järn eller med fönstergaller av metall.

Glas

Glastillverkningen har inga starka traditioner i Bosnien och Hercegovina. Ofta ersattes glaset av föremål av andra material, främst metall och keramik, som var mer funktionella, vilket inte utesluter en uppskattning av glasföremålens estetiska värden. Glaset användes främst i fönster och förekom även som enklare glasmosaik i geometriska mönster i moskéernas fönster.

Läder

Läder användes både för bruksföremål och som konstnärsmaterial, ofta för sadeltillverkning, väskor, skrin och andra föremål. Speciellt användes läder för bokbinderi

Med en särskild teknik som utvecklats genom flera sekler bands böckerna med specialbehandlat skinn. Lädrets yta dekorerades i relieftryckta mönster, med ciselering, förgyllning, infärgning eller med sydda ornament. Bokbindarna var organiserade i skrån, *mudželliti*, som fanns i alla de större städerna i Bosnien och Hercegovina. I Sarajevo fanns två gator i stadens centrum enbart för bokbindarnas verksamhet och vittnade därmed om böckernas stora betydelse i samhället.

Broderi

Broderikonsten i det osmanska Bosnien har utvecklats till en intressant konstform. Som underlag för broderierna användes såväl bomull som linne och silke. Broderierna utfördes i allmänhet med olikfärgat silke och med silver- och guldtråd i många olika tekniker. Broderierna prydde kvinnornas klänningar och underkläder, och andra delar av den traditionella dräkten men användes även på männens näsdukar, tofflor, stövlar, skärp och ridtillbehör och var vanliga på handdukar. Mönstren var mycket varierade men i allmänhet broderade man geometriska ornament eller växtmotiv. En mycket intressant företeelse var landskapsmotiv och djurfigurer som under arbetets gång stiliserades och förlorade sin igenkännbara form. Av särskilt intresse var även skriftornament med stiliserad arabisk skrift.

De ornament som användes i broderierna hade medeltida traditioner men tillfördes nya element från den islamiska konsten med det osmanska inflytandet. Broderierna tillhörde den mest intima familjesfären och de traditioner, som bevarats i den egna familjen. Det fanns också en strävan mot abstraktion i motiven som motsvarade en andlighet i konsten i förhållande såväl till den enskilda individen som hela det muslimska samhället.

Kalligrafi och epigrafik

I den islamiska kulturen och därmed även i den osmanska kulturen spelar kalligrafin en stor roll. Den arabiska skriften, som användes i den osmanska turkiskan, karakteriseras av inneboende dekorativa egenskaper som lämpar sig väl för såväl kalligrafi som epigrafik. Inskriptioner i kalligrafisk form förekommer som utsmyckning av byggnadsverk i sakral och offentlig miljö, på gravstenar, vapen och bruksföremål. Ofta kombinerades kalligrafin med geometriska ornament eller växtdekor. I Sinans dervishkloster, *tekija*, i Sarajevo har man bevarat en intressant epigrafisk dekoration som väsentligt bidrar till att höja rummets estetiska kvaliteter.

Bland många anonyma kalligrafer, *hattati*, märks särskilt poeten och mästaren Mejlija, som levde i Sarajevo under 1700-talet.

Ornamentiken

I den bosniska kulturen fanns en

Kat nr 16

Kat nr 15

mottaglighet för den islamiska konstens formspråk och speciellt för ornamentiken med dess abstrakta symboliska former. I den bosniska konsten förekom olika former av ornamentik i geometrisk form, växtornamentik och ornamentik med ett symboliskt innehåll.

Ornamentiken användes i olika sammanhang, på olika material och utförd i olika tekniker. Den islamiska-osmanska ornamentiken berikades med influenser från den bosniska kulturen.

Stecak och nisan

En mycket speciell betydelse i den bosniska kulturen hade de medeltida gravstenarna, *stećak.* Från den österländska kulturen utvecklades en annan form av gravstenar, *nišan,* som skulle komma att övertas av den muslimska befolkningen. I utformningen av *stećak* och *nisan* fanns en ömsesidig påverkan såväl i yttre former som i dekor och i ornamentik. De konverterade bosniska muslimerna hade en stark binding till *stećak* men ställdes nu inför kravet att använda *nišăn* på sina gravar och accepterade detta krav. De bosniska muslimerna överförde gradvis de äldre formerna från *stećak* till *nišăn* och använde såväl den äldre ornamentiken som den ursprungliga skriften, *bosančica.* Samtidigt började *stećak* i en förvandlingsprocess närma sig *nišans* stående form. De antropomorfa figurer med en viss symbolisk betydelse, som i ett tidigare skede funnits som en del av *stećaks* dekor, försvann gradvis. De zoomorfa framställningarna blev alltmer stiliserade och så småningom helt abstrakta.

Sammanfattning

I den islamiska konsten i Bosnien och Hercegovina möttes tre traditioner, en tradition som bevarade de islamiska ornamentala motiven, den praktiska användningen och slutligen känslan för de dekorativa aspekterna. De tre traditionerna utkristalliserades redan vid framväxten av en islamisk kultur i Bosnien och Hercegovina och varade ända till slutet av dess klassiska period. Den geometriska ornamentiken kom huvudsakligen från det främreorientaliska området. Den florala ornamentiken med ornament som *hatay* och *rumi* och inslag av zoomorfa former kom från den osmanska konsten. Dessa motiv kom även att användas på några av de tidigaste *nisan.*

I de undersökningar av konsten i Bosnien-Hercegovina som hittills har gjorts har man koncentrerat sig på att registrera och utforska konstverk som framförallt tillhört den osmanska traditionen men mindre observerat äldre islamiska konstformer. Det bosniska och hercegovinska samhället under den osmanska perioden har ofta beskrivits som multikonfessionellt, multikulturellt och multietniskt. Genom de rika influenserna från olika håll uppstod en pluralism inom konsten, i de olika stilarna och i estetiken. Idag kan man säga att den konsten och arkitekturen nådde samma höga nivå som den provinsiella osmanska konsten i Mindre Asien.

Den osmanska-islamiska konsten i Bosnien och Hercegovina nådde sin höjdpunkt under 1500- och 1600-talen. Därefter började den sakta förlora det ekonomiska stöd som kommer från ett stabilt politiskt och ekonomiskt system. Till slut sjönk den ned i entreprenörs-, kreativitets- och även idéfattigdom och dominerades av förenkling och provinsialism. Det islamiska inslaget i den lokala traditionen i Bosnien-Hercegovina är dock tydlig och skulle behöva ägnas större uppmärksamhet och forskning, speciellt hur detta förenats med äldre konstformer i området och omvandlats till en inhemsk islamisk stil. Detta skulle kräva en undersökning av konsten även i Dalmatien och i Sandžak för att man skulle få en helhetsbild av konstens utveckling mot bakgrund av de historiska, sociala och religiösa förhållanden, som rått i denna del av Balkan.

Förhållandet till konsten, till

Kat nr 17

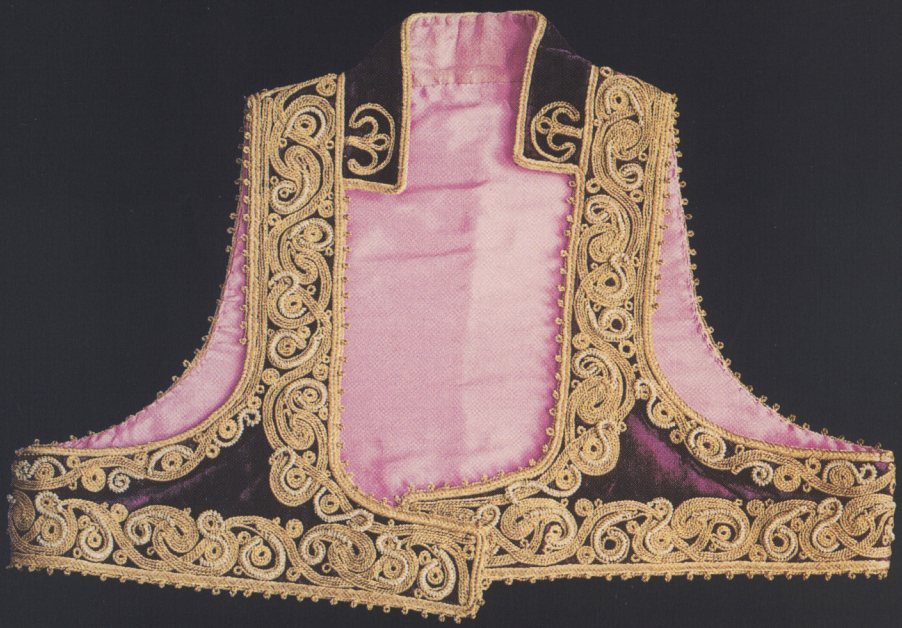

Kat nr 18

Kat nr 4

Kat nr 5

ornamentala motiv och estetiska principer visar också en inhemsk tradition. Den traditionen, tillsammans med medvetenheten om den egna historien och det egna språket, ger en egen identitet åt den bosniakiska islamiska kulturen i det större islamiska sammanhanget. Denna islamiska kultur i Centraleuropa har varken förlorat sin språkliga eller etniska identitet och medvetenheten om den egna komplexa kulturella traditionen, även om den befinner sig i en slags socio-kulturell spricka. Den socio-kulturella sprickan skulle man kunna definiera som en känsla och en tanke att man hör "varken hit eller dit", d v s varken till den västerländska eller den islamiska civilisationen. Idag försöker man undvika den negativa tanken och bestämma sig för att vi hör "både hit och dit", både till Bosnien och den västerländska men även den islamiska civilisationen. Mot denna bakgrund och det tidigare förnekandet av bosniakernas islamiska konst och kultur i vår kristna balkanomgivning definierar vi nu själva vår kultur och konst som en del av ett europeiskt kulturarv, som en europeisk islamisk kultur och konst som utvecklats i samverkan med den västerländska kristna kulturen och ett östligt bysantinskt arv.

Mirza Hasan Ćeman, M.Sc., B.Sc., är konsthistoriker och arkeolog, tidigare förste intendent vid den arkeologiska avdelningen i Zemaljski muzej

Översättning Vesna Čengić

Kat nr 12

Katalog

FOLKDRÄKTEN

Utställningens delar av folkdräkter är bara ett litet urval ur en stor folklig skatt tillverkad av duktiga skräddare och sömmerskor under sekler. Dräkternas utformning visar också att hantverket utvecklades kontinuerligt; dels som ett inhemskt hantverk och dels under utländsk påverkan. Sömnadskonsten som hantverk har gamla traditioner i Bosnien-Hecegovina. Redan 1524 nämns skräddaren Hadzi-Alija i Sarajevo. Under 1800-talet tillverkade skräddarna och sömmerskorna 50 olika typer av plagg. Man använde dyrbara tyger som siden och sammet och även filt, sedan länge importerade från öst, Mellaneuropa och medelhavsområdet. De färdiga plaggen broderades med silver- och guldtråd. De oftast förekommande färgerna i muslimernas dräkter var rött, grönt och lila. Broderiernas rika variation och originalitet gjorde varje del av folkdräkten unik. Ofta fick broderierna en plastisk utformning med främst stiliserade växtmotiv.

Man får inte glömma, att samtidigt med den orientaliskt influerade avancerade sömnaden i skärningar och broderier, levde den gamla traditionen kvar. Den syns kanske bäst på ett plagg känt som *tunica dalmatica* som har behållit sin form och utsmyckning från medeltiden och fram till idag, vilket vittnar om en stark kulturell kontinuitet i dessa områden.

S.B.

SMYCKEN

Konstfullt utformade och rikt varierade smycken ger tillsammans med utsökta broderier de bosniska folkdräkterna dess speciella värde och skönhet. Förutom den dekorativa funktionen och det konstnärliga värdet har de traditionella smyckena också en symbolisk betydelse och visar ålder, ställning i samhället och religionstillhörighet men skall ofta också ge "skydd" mot onda krafter.

I Bosnien–Hercegovina har de smycken som tillhör folkdräkten tillverkats av speciella hantverkare. Silver- och guldsmederna har använt olika metaller (guld, silver, koppar, mässing) och tekniker som gjutning, hamring, ciselering, inkrustrering, granulering och filigran. För att få variation har man ofta kombinerat metallerna med andra material som pärlemor, äkta pärlor, stenar och glasbitar. Mer än tjugo olika typer av smycken är kända, som t.ex. örhängen, ringar, bälten och armband.

Efter den osmanska erövringen i slutet av 1400-talet kom en ny och intensiv utveckling i smyckestillverkningen under det nya inflytandet från öster. Nu öppnades nya verkstäder, och vissa städer blev centra för smidesarbetet som Sarajevo, Foca, Čajniče, Fojnica, Kreševo, Livno, Jajce och Mostar. Från dessa städer såldes smycken även till avlägsna delar av landet. I takt med smyckekonstens utveckling bildades hantverksskrån, som bestått fram till idag. Smyckessmedernas skrå i Sarajevo hade 1977 drygt 200 medlemmar. Många kända smeder har av tradition ristat in sina namn på sina produkter och dessa signerade smycken, speciellt bosniska smycken i filigran blev mycket eftertraktade i det osmanska riket.

I utställningens smycken kan man se former med ursprung i den inhemska balkantraditionen men även influenser såväl från öst som från väst i dekor och ornament.

Under 1900-talets första decennier har den hantverksmässiga smyckestillverkningen haft en tillbakagång genom konkurrensen från industriellt producerade smycken.

S.B.